

Turf als brandstof: het veenkoloniale landschap

TAEKE STOL

Wild en woest en ledig
Was het ruwe veen,
Slechts de heide vlocht er
Kransen over heen,
Boog zich over de oevers
Van den bruinen plas
En verborg de diepte
Van het zwart moeras.

Ziet, daar naad'ren mannen
Met een ijs'ren wil,
Aan den zoom dier poelen
Staan zij peinzend stil:
'Broeders, op ten strijde,
Op, den band geslaakt,
Die de schatten kluistert,
Door 't moeras bewaakt!'

Ja, zij hebben moedig
D'eed'len strijd volbracht,
En een schat verworven
Voor het nageslacht;
Hunne namen blinken
Met ondoofb'ren glans,
En wij vlechten juichend
Hun een heidekrans.

A. Winkler Prins (in: *Kniphorst*, 1872, p. 158).

De mannen die het sluimerende bruine moerasgoud in klinkende munt hebben omgezet, verdienen een lintje. De heer A. Winkler Prins is in zijn gedicht zeer duidelijk. Zij verwierven een schat voor het nageslacht. De turf die zij uit de moerassen haalden, bracht energie voor huishoudens en industrieën en werkgelegenheid in afgelegen gebieden. Het afgegraven gebied werd vervolgens omgezet in goede landbouwgronden. In de nieuwe nederzettingen, die bekend zouden worden als veen-

koloniën, ontwikkelden zich vaak tevens bloeiende industrieën. Een erkenning voor hun initiatief in de vorm van een lintje, al was het maar een heidekrans, lijkt dan ook op zijn plaats.

Wie waren die mannen die het veen zo succesvol ontgonnen, wat waren hun motieven, wat zijn de kenmerken van het uit hun activiteiten resulterende veenkoloniale landschap en welke waarde heeft dit energielandschap internationaal gezien? Op deze vragen willen we in deze bijdrage ingaan. We beginnen met een kort internationaal perspectief, om daarna in te gaan op de typisch Nederlandse variant hiervan: de veenkolonie. Is dit een landschap van wereldformaat, waard om te behouden?

ENERGIE EN LANDSCHAP IN INTERNATIONAAL PERSPECTIEF

De winning van natuurlijke grondstoffen is al sinds het begin van de mensheid van groot belang. Niet voor niets spreken we van de Steentijd, de Bronstijd en de IJzertijd. Tegenwoordig zijn we meer dan ooit afhankelijk van deze grondstoffen. Energie vormt daarbij een centraal onderdeel, enerzijds als grondstof op zich (zoals voor verlichting en verwarming), anderzijds als bron om andere materialen te verwerken. Momenteel leven we in de Olietijd; of op basis van zijn derivaten: de Plasticijdtijd of Kunststoffentijd. Olie wordt grotendeels geïmporteerd uit verre landen, aangevend de globalisering van de moderne tijd. Voordien was de energievoorziening een in hoge mate lokale en nationale aangelegenheid. De industriële revolutie leidde de Steenkoolentijd in; en wie geen steenkool had, kon niet industrialiseren. Vóór de steenkool was in Nederland lange tijd turf de belangrijkste bron van energie. Aan deze Turftijd kwam in de loop van de 19^e eeuw een eind.

Recentelijk is echter wereldwijd een opleving in het gebruik van turf als brandstof te constateren. Vooral na de oliecrisis van 1973 beseften veel Westerse landen de nadelen van een te grote afhankelijkheid van import uit het buitenland voor hun eigen energiebehoefte. Naast verho-

Eeuwenlang werd turf hoofdzakelijk met de hand voor eigen gebruik afgegraven. Momenteel gebeurt dit nog steeds in Ierland (foto Taeke Stol).

ging van de efficiëntie kwamen nationale bronnen weer nadrukkelijk in het vizier en het beleid spitste zich toe op de exploitatie hiervan. Gebruik van inlandse bronnen bespaart import en daarmee buitenlandse valuta, het geeft werkgelegenheid in gebieden met veelal hoge werkloosheid, het brengt diversificatie in het aantal energiebronnen en vermindert daarmee de import-afhankelijkheid, en het voldoet tenslotte aan één van de eisen voor een duurzaam energiebeleid zoals genoemd in het Brundlandt rapport, namelijk gedecentraliseerde besluitvorming en publieke participatie (WCED, 1987). Het laatste valt te vertalen als een pleidooi voor een groter gebruik van lokale en nationale energiebronnen – ook alternatieve zoals wind, biomassa en de zon – zodat de gebruikers van energie niet alleen de lusten, maar ook de lasten hiervan dragen.

Wereldwijd is er nog zeer veel veen aanwezig dat afgegraven zou kunnen worden voor brandstof, vooral in Noord-Europa en Noord-Amerika. Van het totale landoppervlak van de aarde bestaat 3% uit veen; circa 90% daarvan is nog in redelijk ongestoorde staat (Lappalainen, 1996). Is dat niet zonde om al die prachtige venen af te graven? Nee, zegt de International Peat Society, een internationale club van veenafgravers met ook leden in Nederland. In een open brief aan de Europese Unie pleit zij er voor veen af te voeren van de lijst van fossiele brandstoffen en te beschouwen als een (*slowly*) *renewable energy source*. Daarbij komt dat jong, groeiend veen een grote hoeveelheid CO₂ absorbeert, terwijl dat bij oud veen veel minder is. Het afgraven van oud veen is daarom goed voor de globale CO₂-huishouding, mits daarna het afgegraven veen weer in staat gesteld wordt op natuurlijke wijze te groeien en CO₂ vast te leggen en daarmee zijn steentje bij te dragen aan de vermindering van het broeikaseffect (IPS Newsletter, April 1994, pp. 16-17; IPS Bulletin, 1995, pp. 44-

45). Ook de lokale economie vaart er wel bij. De turfafgraving brengt werkgelegenheid in afgelegen streken die te kampen hebben met grote werkloosheid. Dit geldt bijvoorbeeld voor de binnenlanden van Ierland en Zweden (IPS Newsletter, april 1994, pp. 18–19). Mechanisatie heeft het aantal banen wel doen afnemen, maar dit laat het economisch argument onverlet.

Bij pleidooien om veengebieden te sparen, dienen Nederlanders enige terughoudendheid in acht te nemen. Zij hebben immers hun meeste venen al afgegraven, wat economisch geen windeieren heeft gelegd. Het verhaal wordt natuurlijk anders als zij hiervoor financiële middelen beschikbaar stellen, zoals begin jaren tachtig de stichting tot behoud van de Ierse venen zo succesvol deed. Uit een recent Europees overzicht blijkt dat er in Nederland niet veel meer over is. Als representatief voor *bog, fen and marsh ecosystems* worden er zes genoemd, keurig verdeeld over hoogveen- en laagveengebieden: Bargerveen, Botshol en Ronde Hoep, De Peel en Strabrechtse heide, De Weerribben en de Wieden, Fochteloërveen, en de Oostelijke Vechtplassen (Stanners en Bourdeau, 1995; Eurostat, 1995, p. 182). De gebieden zijn gekozen om hun natuurwaarden, niet omdat ze representatief zijn voor de fase van de Turftijd. Mooie voorbeelden van turfafgravinglandschappen zijn er echter nog zeker te vinden. Deze scoren niet hoog in de Ecologische Hoofdstructuur en men vindt er nauwelijks nog veen. Hoe is dit veen verdwenen?

VEENKOLONIALE LANDSCHAPPEN IN NEDERLAND

Turf vormde eeuwenlang de belangrijkste energiebron in Nederland. De turfwinning had grote betekenis voor de lokale en regionale economie in de vorm van werkgelegenheid en inkomsten. Tevens leidde het tot diepgaande veranderingen in het landschap en het grondgebruik, die tot op heden duidelijk waarneembaar zijn. Het gebruik van gedroogd veen, turf, als brandstof in de Nederlanden is reeds lang be-

kend. De oudste vermelding dateert uit de eerste eeuw van de jaartelling en is opgetekend door de Romein Plinius (Rackham, 1952, Vol. IV, Liber XVI, I-4). Meestal ging het hierbij om de voorziening in de eigen behoefte aan brandstof van de lokale bevolking. Over deze activiteiten is echter weinig bekend. Dit geldt tegenwoordig nog steeds, bijvoorbeeld in Ierland en de Derde Wereld. Veel meer gegevens zijn beschikbaar over de commerciële turfafgraving, die gericht was op export naar de markt, meestal de stedelijke markt. In zijn recent proefschrift over de verveningen in de vier noordelijke provincies tussen 1550 en 1950 beperkt Gerding zich dan ook begrijpelijkerwijs tot deze commerciële turfwinning (Gerding, 1995). Veen was vroeger rijk voorhanden, en men keek niet op een turfje. Er is wel gesteld dat de Gouden Eeuw van Nederland gebaseerd was op het feit dat het land in zijn eigen energiebehoefte kon voorzien en daardoor in de 17^e eeuw het centrum van de wereld kon vormen, zoals de macht van Engeland in later tijd gebaseerd was op kolen en de huidige dominantie van de Verenigde Staten op de goedkope toevoer van olie en gas (Wallerstein, 1983; De Zeeuw, 1978). We kunnen de verklaring voor deze periode van grote welvaart echter niet reduceren tot slechts één aspect, maar feit blijft dat het kunnen voorzien in de energiebehoefte met lokaal voorhanden bronnen een noodzakelijke, maar daarmee nog geen voldoende voorwaarde was voor het ontstaan van de Gouden Eeuw.

Commerciële turfwinning kenmerkt zich door marktgerichtheid, een grootschalige aanpak, kapitaalintensief, organisatorisch gegoten in de vorm van een veencompagnie, en leidend tot recht-toe-recht-aan landschappen met het veenkanaal als slagader van de ontginning. Bij de ontwikkeling van de commerciële turfwinning in de Nederlanden kunnen we een opschuiving constateren van zuid naar noord. Het startte in de 12^e eeuw in de Zuidelijke Nederlanden. Daar lagen destijds ook de belangrijkste en grootste steden (Brugge, Gent, Antwerpen) en

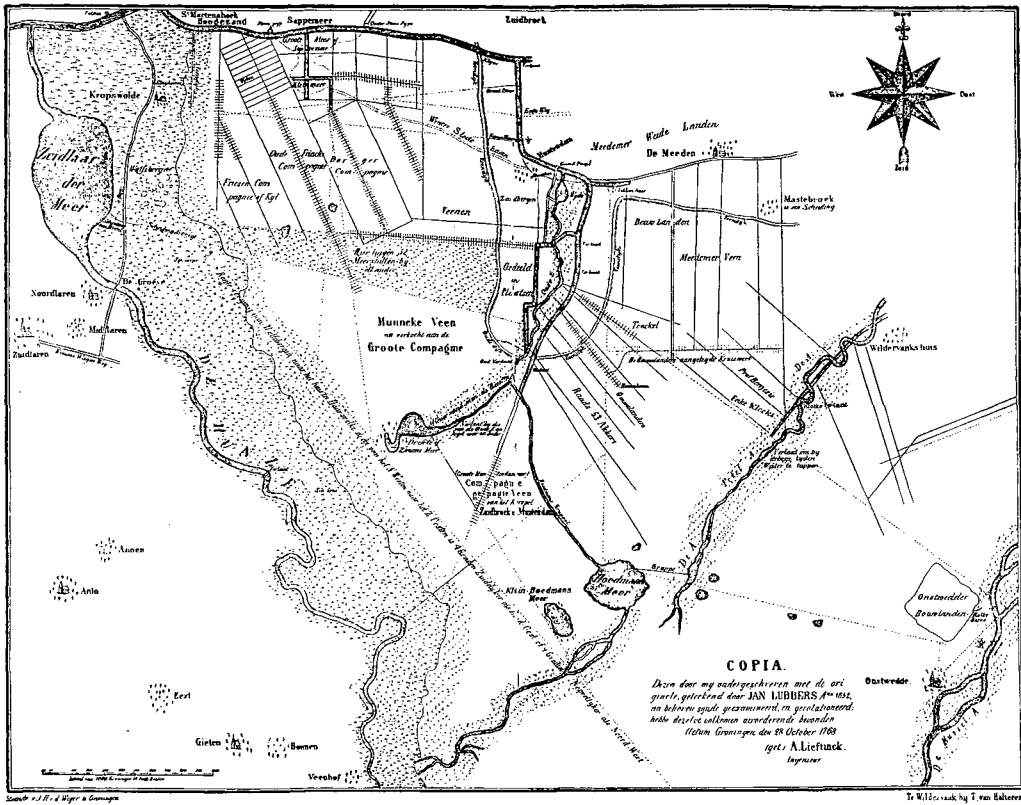
veengebieden bevonden zich in de nabije omgeving (Vlaanderen, West-Brabant). Toen deze voorraden uitgeput raakten, mede door een groeiende vraag vanuit de in omvang en aantal toenemende steden, was men genoodzaakt de blik te richten op de uitgestrekte veengebieden in de Noordelijke Nederlanden. De commerciële turfwinning startte daar in het midden van de 16^e eeuw in de Gelderse Vallei, en spoedig daarna ook in Friesland, Groningen en Drenthe. Vandaar zou het in de 19^e eeuw verder uitwaaien naar de Peel.

Tallose auteurs die zich bezighielden met turfwinning op een bovenlokaal schaalniveau hebben reeds gewezen op deze ruimtelijke opschuiving. Visscher wees hier al op in 1940 voor wat de noordelijke provincies betreft (pp. 124–125). In 1952 beschreef de scherpe geest van Fockema Andreae (p. 18) bijkans het totale proces

Commerciële, grootschalige en mechanische veenafgraving in Ierland (foto Taek Stol).

van de opmars van de op kapitalistische leest geschoeide turfwinning van Vlaanderen in de Middeleeuwen tot Drenthe in de 17^e eeuw. Anderen zouden daarna volgen (Van Schaik, 1969, pp. 144–148; Stol, 1986). Leenders (1987) is de eerste die in plaats van ‘opschuiving’ over ‘diffusie’ spreekt, waarbij hij wijst op aspecten als organisatie, techniek en de investeerders. Gerding (1995, pp. 349–350) bestrijdt deze diffusie met kracht: er werd volgens hem al heel lang en overal in de Nederlanden veel turf gestoken, iedereen wist hoe je zoiets moest doen, en de organisatie in de vorm van compagnieën is heel gewoon. Hierdoor geïmponeerd lijkt Leenders (1995, p. 116) het diffusie-idee grotendeels op te geven. Dit is jammer, want als model om meer inzicht te krijgen in het proces van commerciële turfwinning voldoet het nog steeds, de argumenten van Gerding zijn niet overtuigend, en het doet onrecht aan Fockema Andreae die we als de geestelijke vader van dit idee kunnen beschouwen.

Fragment van de 18^e-eeuwse kaart van Jan Lubberts (1652) van de Groninger Veenkoloniën. Bron: Keuning 1933, 1989, pp. 24–25.

Het geografische begrip diffusie is potentieel veel meer dan alleen maar een moeilijk woord voor opschuiving. Er worden in het algemeen drie vormen van ruimtelijke diffusie onderscheiden. Bij *uitbreidingsdiffusie* verspreidt het verschijnsel zich geleidelijk als een olievlek; bij *herlocatie-diffusie* verplaatst het verschijnsel zich van de ene plaats naar de andere; *hiërarchische diffusie* duidt op uitbreiding van het verschijnsel via sleutelfiguren of vanuit grotere centra naar kleinere.

De commerciële turfwinning laat alle drie vormen van diffusie zien. Het verbreidt zich als een olievlek (uitbreidingsdiffusie) van zuid naar noord, zoals we hierboven zagen. De verklaring

hiervoor is simpel, namelijk uitputting van de veenvoorraden, waardoor we dit proces tevens kunnen karakteriseren als herlocatie-diffusie. Oudere auteurs beperkten zich doorgaans tot het louter constateren van dit opschuivingsproces. Er is echter niet alleen sprake van de diffusie van het verschijnsel commerciële turfwinning op zich, maar ook van de wijze waarop dit georganiseerd werd en hoe dit technisch het beste kon gebeuren. Fockema Andreae was de eerste die hier in 1952 op wees. Talloze voorbeelden zijn hiervan in de literatuur te vinden (Keikes, 1942, p. 17; Stol 1992, pp. 221–223; Stol 1996, p. 30). Daaruit blijkt overduidelijk dat men leerde van eerder opgedane ervaringen en dat het zuiden verder was dan het noorden. Dat geldt in het bijzonder voor de *commerciële* turfwinning, waarover we hier spreken. Dat er vroeger veel veen gegraven werd, weten we al sinds

Plinius, maar wanneer gebeurde dit op een kapitalistische wijze? In 1403 werd in Groningen een speciaal gilde opgericht voor de schippers die turf vervoerden, zoals in de Middeleeuwen alle economische activiteiten in gilden ondergebracht waren. De introductie van de kapitalistische, vroeg-moderne tijd valt daar bij het opkomen van veencompagnieën, vooral sinds het begin van de 17^e eeuw. Veencompagnieën bestonden al eerder in het zuiden, wat ook logisch is, want het zuiden was eerder kapitalistisch dan het noorden. Deze organisatievorm moge momenteel niets nieuws zijn, destijds was het internationaal gezien heel bijzonder (Stol, 1993, p. 88). Het laat de burgerlijke maatschappij van destijds zien, waarbij op ad hoc basis samengewerkt werd. Deze maatschappijvorm is een andere noodzakelijke voorwaarde voor het ontstaan van de Gouden Eeuw. Het samenwerken blijkt ook uit de diffusie van de technische en organisatorische aspecten van de commerciële turfwinning. Dit gebeurde steeds door persoonlijke, vaak familiale contacten, waardoor we tevens kunnen spreken van hiërarchische diffusie.

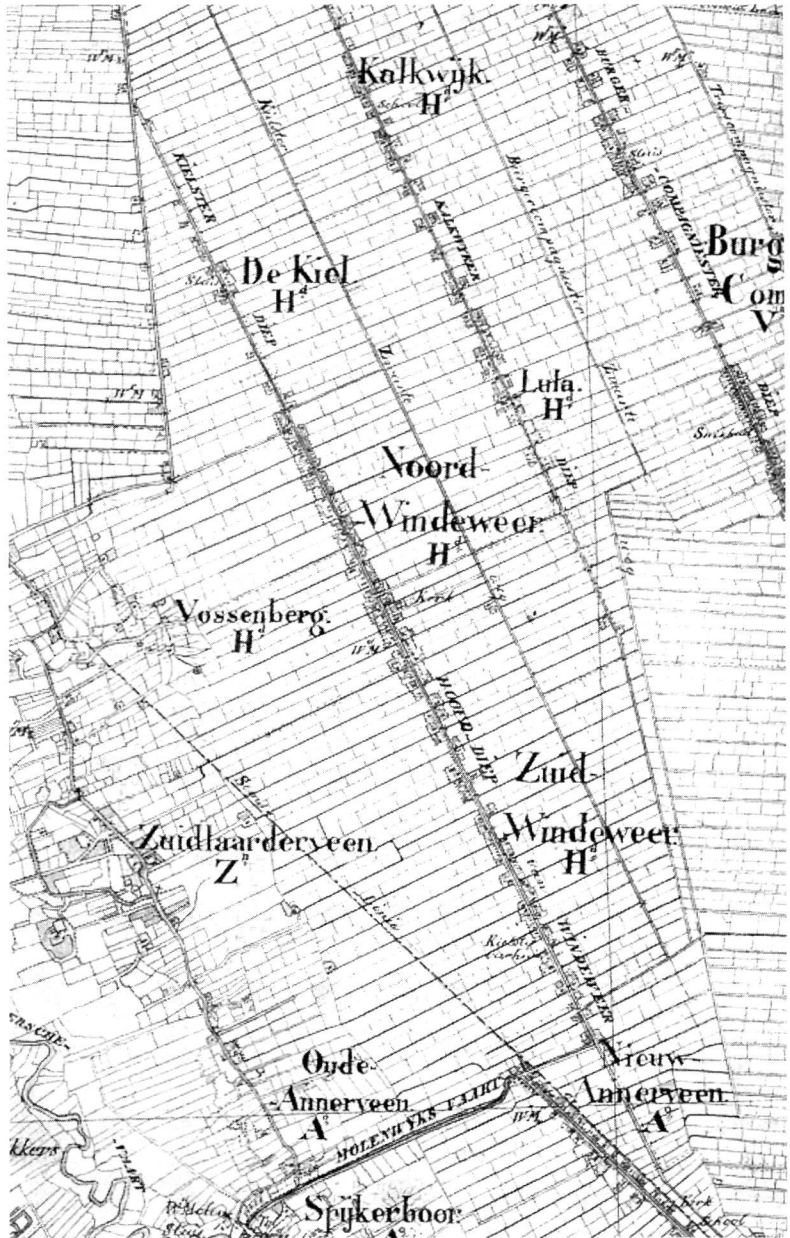
Het maatschappelijk systeem van Nederland gedurende de Gouden Eeuw is ook naar het buitenland geëxporteerd door waterbouwkundigen. Daarbij stuitten zij vaak op verzet van de inheemse bevolking, omdat dit systeem niet aansloot bij hun traditie (Van de Ven, 1993, pp. 150–152). In de eerste veenkolonie in Duitsland, het uit 1630 daterende Papenburg, zijn qua planning en uitvoering nadrukkelijk Nederlandse bemoeienissen aantoonbaar. De later ontstane Moorkolonien waren veel minder succesvol. Ze waren te kleinschalig opgezet, en te veel afhankelijk van de plaatselijke landsheer op wiens initiatief deze ontstonden. Als hij in geldgebrek kwam of zijn interesse in het project verloor, verliep de hele onderneming. De organisatie via veencompagnieën was veel flexibeler en op termijn veel succesvoller. Participanten konden zich terugtrekken om hen moverende redenen, anderen namen hun plaats vervolgens

in. Deze typisch vroeg-kapitalistische organisatievorm was kenmerkend voor Nederland gedurende de Gouden Eeuw en lag aan de basis van de veenkolonien.

HET BEGRIP VEENKOLONIE

Het woord veenkolonie klinkt zo bekend en ingeburgerd dat het wel een stokoud begrip moet zijn. Niets is echter minder waar. Het Woordenboek Nederlandse Taal (1958, deel 18) geeft als omschrijving van veenkolonie: *kolonie, nederzetting ontstaan door de ontginning van het hoogveen; inzonderheid als benaming voor sommige dorpen in het noordoosten van Nederland, vooral in Groningen en Drenthe. Het woord is jong, in tegenstelling tot de zaak.* Hierbij rijst de vraag hoe jong het woord dan wel is; sinds wanneer worden turfontginningslandschappen in het hoogveen ‘veenkolonie’ genoemd? We hebben hier te maken met ontgroningen waarvoor destijds, net als tegenwoordig, toestemming van de overheid nodig was. Hoe benoemden zij deze activiteiten? Dat blijkt lange tijd kortweg ‘kolonie’ te zijn geweest. De afgraving in het Groningse Wildervank wordt waarschijnlijk al in de 17^e eeuw een kolonie genoemd. In 1761 spreken burgemeester en raad van de stad Groningen van de *Stads Koloniën en andere Compagnieën*. In het convenant van 1817 tussen de provincies Groningen en Drenthe is sprake van de aanleg van ‘Drentsche Koloniën’ (Top, 1893, pp. 118–119 en 130). Ook in talloze octrooien tot verveening in de 19^e eeuw wordt alleen maar van kolonie gesproken (Kniphorst, 1872, pp. 103, 146, 219, 229 en 277). In 1803 horen we voor de eerste keer in het Nederlands taalgebied van *Veenkoloniën in Drenthe* (Van Dale, 1898). Daarvoor, in 1789, publiceerde de Duitser Freese zijn boek ‘Ueber die Fehne oder Torfgräbereien’ in Oost-Friesland en daarin noemt hij één maal het begrip ‘Vehncolonien’ (Freese, 1789/1980, p. 124). Alhoewel hij er niets mee doet en het verder alleen over kolonie heeft, lijkt het er op dat ‘veenkolonie’ in het spraakgebruik toen reeds een algemeen geaccepteerd begrip was geworden, zij

Topografische kaart van Kiel-Windeweer anno 1850. De huidige situatie is in hoofdlijnen exact hetzelfde gebleven.

het dat het nog geen officieel burgerrecht had verworven. De benaming ligt voor de hand, want het betroffen ontginningen van voorheen ongecultiveerd veen, leidend tot volksplantingen, koloniën. De algemene benaming van der-

gelijke ontginningen in het Duits is eveneens veelzeggend: innere Kolonisation. Ook in Nederland sprak men van kolonisatie van nieuw land, en dan werd niet bedoeld op Suriname of Indië, maar op droogmakerijen en recentelijk

Kenmerkend voor de hoofdstructuur van veenkoloniën zijn de kanalen, waarop de zijkanalen (wijken) uitkomen. Beweegbare draaibruggen verbinden beide zijden van het kanaal (foto Taeko Stol).

ingedijkte zeeleipolders. Het verschijnsel en begrip veenkolonie zal vanuit Nederland naar Duitsland geëxporteerd zijn, waar het begrip voor het eerst in druk verscheen. Daarna zou het nog enige tijd duren voordat het begrip veenkolonie in Nederland de algemeen aanvaarde term voor deze nederzettingen zou worden.

Over wat nu precies onder een veenkolonie verstaan moet worden, hebben de meeste mensen zich geen zorgen gemaakt. Het begrip lijkt immers zo vanzelfsprekend en ingeburgerd. Heslinga (1985, p. 104) heeft er op gewezen 'dat de Nederlandse geografen het nooit eens zijn geworden over een definitie van het begrip veenkolonie, terwijl zij in de afgelopen honderd jaar over allerlei belangrijke begrippen uit onze

ontginnings- en bewoningsgeschiedenis wel tot afspraken zijn gekomen, zoals ten aanzien van diverse soorten polders'. Slechts een enkeling heeft hierover zijn hoofd gebroken. Keuning legde het accent op de bestaanswijze. Typisch veenkoloniale kenmerken zijn de specialisering van de landbouw op de akkerbouw, vooral aardappelen en granen, en de daarmee in relatie staande op export gerichte verwerkende industrie, met name aardappelmeel en strokarton. Hofstee huldigde het idee: 'het sociale bepaalt het territoriale'. Hij verwierp Keunings economische benadering en zocht het kenmerkende van de veenkoloniën in hun specifieke cultuur. Een kolonie, volksplanting, is een smeltkroes van mensen met zeer verschillende achtergronden, die leidt tot een nieuwe cultuur. Veenkoloniën verschillen van het oude omringende land in stemgedrag – vooral links georiënteerd – en een geringe mate van kerkelijkheid. Economisch gezien zijn ze kapitalistisch en modern (Veelen, z.j.).

De begrenzing van wat als een veenkolonie beschouwd mag worden, is zowel bij Keuning als bij Hofstee flexibel. Als andere gebieden de genoemde typisch veenkoloniale kenmerken bezitten, kunnen ze als zodanig benoemd worden. Met de huidige gelijkvormigheidstendens, gevoed door het EU landbouwbeleid, zouden we dus ook gebieden als Waterland en Walcheren veenkoloniën kunnen noemen, als ze aan de kenmerken voldoen. Dit kan niet hun bedoeling zijn geweest. Daarbij komt dat ze de situatie in Groningen te veel als uitgangspunt nemen, waardoor de veenkoloniën in andere provincies, met hun specifieke regionale kenmerken, worden veronachtzaamd. Wat resteert als kenmerkend voor een veenkolonie in een veranderende, moderniserende en globaliserende wereld is het landschap. De Duitse geograaf Spering

De Oldambtster boerderij is in vele vormen ook in Kiel-Windeweer te zien (foto Tacke Stol).

(1981, p. 13) omschrijft een veenkolonie als *planmäßig angelegte lineare Moorsiedlungen mit hofanschließenden 'plaatzen' auf der Grundlage der Fehnkultivierung und eines dazu notwendigen gut ausgebauten Kanalnetzes*. Mayhew (1973, p. 151) heeft het over *a settlement form based on one or more canals which serve for both drainage and transport*. Dit leidt tot de volgende ruime omschrijving: een veenkolonie is een nederzetting waarvan de ruimtelijke hoofdstructuur ten behoeve van de commerciële turfwinning is aangelegd (Stol, 1992, p. 17). Ter benadrukking van het kapitalistische karakter van dergelijke ondernemingen, waarvoor sterke argumenten aan te voeren zijn, lijkt de toevoeging 'commercieel' wenselijk. Dit voegt een economisch en cultureel aspect toe, waarmee we mogelijk de opvattingen van Keuning en Hofstee met elkaar kunnen verzoenen. Hiermee is duidelijk wat we onder een veenkolonie mogen verstaan. Sinds wanneer het een officieel geaccepteerd begrip

werd, weten we nog niet. Ergens in de 19^e eeuw waarschijnlijk, maar daarvoor is nog nader onderzoek nodig.

KIEL-WINDEWEER

Een veenkolonie die momenteel nog in veel aspecten de originele kenmerken laat zien, is het Groningse Kiel-Windeweer, gelegen ten zuiden van Hoogezand-Sappemeer. Het behoort in deze regio tot de reeks van zogenaamde oude veenkoloniën, ontstaan door de systematische, commerciële afgraving van het Boertanger veen sinds de 17^e eeuw. De stad Groningen had in 1594 omvangrijke venen in bezit gekregen, die voordien aan kloosters behoorden. In 1612 besloot ze zelf initiatieven te ondernemen om deze te laten vervenen, waarbij ze grote complexen veen verhuurde aan onderaannemers. Deze verplichtten zich tot de aanleg van een hoofdkanaal met vele zijkanalen (wijken), en kregen daarvoor in ruil de vrije beschikking van het veen. Zo werd in 1631 een contract gesloten met de Oude Friese Compagnie, die onder meer op zich nam de venen af te graven langs wat later het Kalkwijksterdiep zou gaan heten. Voor de westelijk hiervan gelegen venen werd in 1647 een overeenkomst gesloten met de zogenaamde Nieuwe Friese Compagnie, die zich verplichtte tot de aanleg van een kanaal wat het Kielsterdiep zou worden. Daarlangs ontstonden de kolonies De Kiel en Windeweer (Gerding 1995, pp. 71-75; Keuning 1933, p. 68). De naam Kiel duidt op de gerende vorm die deze ontginning had ten opzichte van het westelijk er van gelegen gebied.

Om in het nog ruige veengebied door te kunnen dringen, was ontwatering een eerste vereiste. Het gebied werd ontsloten door het graven van kanalen. Deze deden tevens dienst voor de afvoer van de turf naar de stedelijke markten. Turf is een produkt dat in verhouding tot zijn volume slechts een kleine waarde vertegenwoordigt. Daarom was commerciële turfwinning slechts mogelijk als het vervoer per bulktransport plaatsvond, d.w.z. met schepen.

Op basis van de verschillen tussen de kanaalsystemen kunnen meerdere typen veenkoloniën onderscheiden worden (Vervloet, 1984, pp. 126-128). Het meest algemeen zijn de typen met één of twee hoofdkanalen en aan weerskanten zijkanalen, die doorgaans met een rechte hoek in het hoofdkanaal uitkomen. De afstand tussen twee zijkanalen (wijken) varieert meestal tussen de 160 en 200 meter. De wijken strekken het veen in tot de grens van een naburig dorps- of concessiegebied.

Kiel-Windeweer behoort tot het meest eenvoudige type: één hoofdkanaal, met daarop loodrecht de wijken. Keuning (1933, p. 90) beschouwt dit als het oertype van een veenkolonie. Aangezien het veen zuidwaarts steeds hoger werd, was de bouw van een schutsluis nodig. Deze is nog steeds aanwezig, met het bijbehorende gebouw. De afstand tussen de wijken is een kleine 170 meter, voldoende voor de vestiging van twee boerenbedrijven na afloop van de veenafraving. De boerderijen werden gebouwd aan het kanaal aan de kop van hun kavel. Ook kwamen hier de woningen voor landarbeiders, winkeliers en renteniers. Over het kanaal lagen draaibruggen, waarvan een aantal nog aanwezig is. Het was lange tijd een van de drukst door turf-schepen bevaren kanalen, samen met het Stadskanaal (Keuning, 1933, p. 309). De weg langs het kanaal was uiterst simpel en werd veelvuldig onderbroken door bruggen. Pas omstreeks 1930 werd deze weg opgewaarderd tot een goede hoofdweg. Het meeste verkeer ging echter over de onbebouwde weg die de achtergrens van de ontginning vormt, de Kielsterachterweg (Keuning 1933, pp. 91-92), en dat is nog steeds het geval.

Na de veenafraving ontstonden in de Groninger veenkoloniën bloeiende landbouwnederzettingen, waarbij men zich specialiseerde op de akkerbouw. Daarnaast kwamen er in vele tevens industrieën tot ontwikkeling. Kiel-Windeweer is hiervan een voorbeeld. De nadruk op de akkerbouw is nog steeds aanwezig. In 1858 bevonden er zich twee scheepswerven, en in 1898 werd de

Typische veenkoloniale boerderij in Kiel-Windeweer. Dankzij het uitgebouwd voorhuis heeft men een goed uitzicht op het kanaal (foto Taeke Stol).

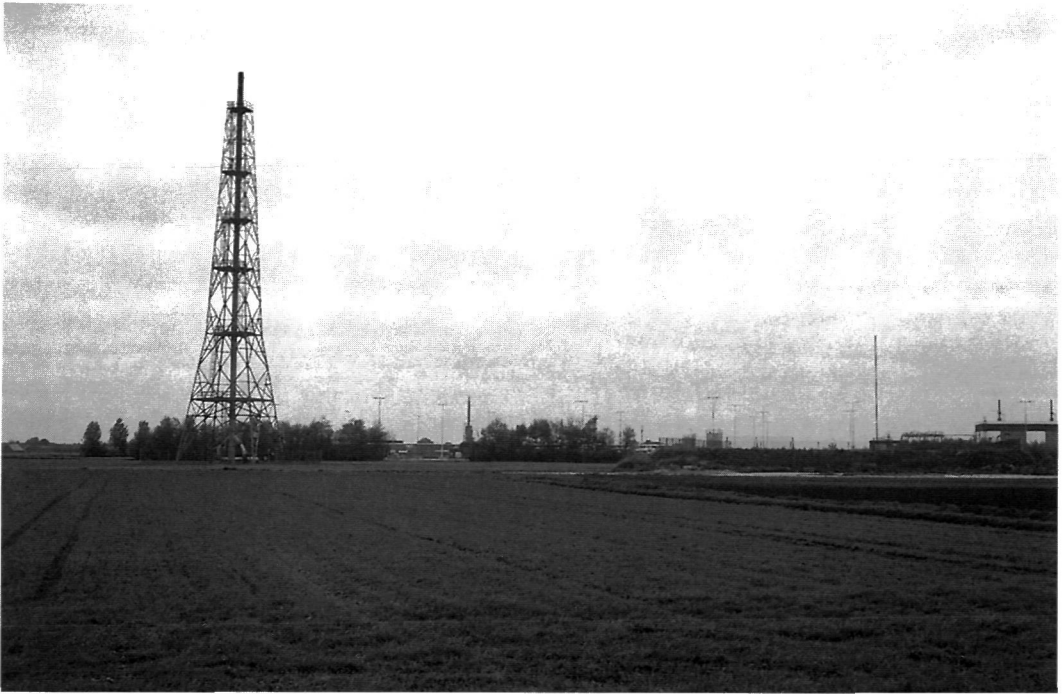
coöperatieve aardappelmeelfabriek *de Eendracht* er opgericht (Keuning, 1933, p. 195 en 217). Deze activiteiten behoren nu echter tot het verleden. Wel is interessant dat de NAM hier momenteel naar gas boort. De gastorens illustreren de oorsprong van dit energie-landschap en de continuïteit hiervan in een nieuw jasje.

Continuïteit valt ook op ander cultuurhistorisch vlak te constateren. Over de bewoningsfase vóór de veengroei weten we sinds de laatste tien jaar veel meer dankzij het onderzoek van de provinciaal archeoloog (Groenendijk, 1997). Qua bouwkunst heeft Kiel-Windeweer behoorlijk wat te bieden. De Oldambster boerderij is in zijn vele ontwikkelingsvormen aanwezig (Havik, 1995), net als talloze voorbeelden van recente bouwkunst, zowel van boerderijen als van burgerwoningen. De Oldambster boerderij was

ooit zo'n succes, dat het in naburige delen van Duitsland overgenomen werd.

DE TOEKOMST VAN HET VEENKOLONIALE LANDSCHAP

De waarde van veenkoloniën is nationaal gezien niet hoog. De reden hiervoor is dat we er zo veel van hebben, zodat hun zeldzaamheidswaarde gering is. In de nota *Levend verleden*, een achtergrondstudie voor het Natuurbeleidsplan (1990), worden drie vrij gave veenkoloniën als belangrijk speerpuntgebied aangewezen. Het betreft de veenkoloniën Griendtsveen en Helenvveen, Kiel-Windeweer, en Exloërmond en Valthermond (Haartsen e.a. 1989, p. 121). In latere nota's is hiervan echter niets meer te vinden. In internationaal opzicht hebben we echter te maken met een heel bijzonder, typisch Nederlandse landschap. Op dit niveau scoren de veenkoloniën weer heel hoog (Haartsen e.a. 1989, pp. 88 en 113; De Klerk 1991, pp. 117–118). Het is dan ook uiterst merkwaardig dat in de

Gaswinning in Kiel-Windeweer toont de continuïteit van dit energielandschap (foto Taeke Stol).

Nota Landschap (1992, p. 24) de hoogveenontginningslandschappen beschouwd worden als zijnde niet uniek internationaal gezien. Dit is onjuist, de veenkoloniën laten de vroeg-kapitalistische, op particuliere leest geschoeide samenleving zien, die destijds zeer uitzonderlijk was. Voor de Nederlandse geschiedenis zijn ze zeer kenmerkend: vóór circa 1800 werden alle groot-schalige projecten geëntameerd door particulieren, nadien nam de overheidsinvloed sterk toe. De Zuiderzee- en Deltawerken waren staatsprojecten, een novum in onze geschiedenis. De veenkoloniën laten nog tot in de 20^e eeuw de oude situatie zien: particuliere ondernemingen bij een terughoudende, liberale overheid. Dit aspect lag mede aan de basis van de Gouden Eeuw.

Kiel-Windeweer vormt een prachtig vroeg voorbeeld van zo'n 17^e-eeuwse veenkolonie; het

was de favoriet van Keuning. Griendtsveen/Hellenaveen en Exloërmond/Valthermond zijn op hun beurt gaaf bewaarde en kenmerkende voorbeelden van 19^e/20^e-eeuwse veenkoloniën. Alle drie zijn om die redenen het behouden waard, maar als er een keuze gemaakt dient te worden, komt Kiel-Windeweer het best uit de bus op basis van ouderdom en als proto-type. De landschappelijk kenmerken en daarmee informatiewaarde zijn onder de rook van een verstedelijkt gebied zeer goed bewaard gebleven, ook qua landelijke bouwkunst heeft het heel wat te bieden, terwijl er tenslotte tevens archeologische waarden te vinden zijn. Op nationaal vlak voldoende redenen er zuinig mee om te gaan, omdat dit 'water en vuur'-landschap staat voor een bepaalde fase uit de geschiedenis. Is dit voldoende om het op een UNESCO lijst te zetten? Horden toeristen zullen zeker niet naar Kiel-Windeweer afreizen, zoals ze Versailles en de Amsterdamse grachtengordel bezoeken. Door goede voorlichting kan de waarde van een ogen-

schijnlijk simpel kanaaldorp echter duidelijk gemaakt worden, daarmee de belevings- en attractiewaarde verhogend. Het verschijnsel veenkolonie en de Oldambster boerderij waren ooit Nederlandse exportproducten. Waarom zou hetzelfde niet gelden voor een gaaf bewaard hedendaags voorbeeld?

Peat for fuel: peat-colonial landscapes

A peat-colony is a settlement form whose spatial main structure is made for the commercial extraction of peat. Canals served for drainage and to transport the peat to the markets, where it was sold for fuel. After the 'Peat Age', the denuded areas were converted into agricultural lands, leading to the formation of peat-colonies. Long time, peat was the only domestic source of energy in the Netherlands, and its availability in abundance is one explanation, out of a few others, for the prosperous period this country had in the 17th century. The development of commercial peat cutting in the Low Countries (present Belgium and the Netherlands) from the 12th to the 20th centuries shows a shift from the south to the north. It can be characterised as expansion/contagious diffusion, relocation diffusion, and as hierarchical diffusion. Although the concept of a peat-colony is quite old, long time it was referred to as merely 'colony'. Only since the early 19th century, probably, 'peat-colony' became the official label of this form of settlement. The hamlet Kiel-Windeweer, located south-west of the city of Groningen, is an example of a 17th century peat-colony, where the typical characteristics (canal, sluices, bridges, landscape pattern, land use, farm houses) are still very well preserved. This landscape of 'water and fire' highlights the importance of inland energy supply, which partly explains the Dutch Golden Age during the 17th century.

LITERATUUR

EUROSTAT (1995). Europe's Environment; Statistical Compendium for the Dobris Assessment. Luxemburg.

FOCKEMA ANDRAE, F.J. (1952). Overzicht van de

Nederlandse waterschapsgeschiedenis. Studiën over waterschapsgeschiedenis 8. Leiden.

FREESE, J.C. (1789, 1980). Ueber die Fehne oder Torfgräbereien. Leer.

GERDING, M.A.W. (1995). Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950. A.A.G. Bijdragen 35. Wageningen.

GROENENDIJK, H.A. (1997). Op zoek naar de horizon. Het landschap van Oost-Groningen en zijn bewoners tussen 8000 voor Chr. en 1000 na Chr. REGIO-PROjekt Uitgevers, Groningen.

HAARTSEN, A.J. E.A. (1989). Levend verleden. Een verkenning van de cultuurhistorische betekenis van het Nederlandse landschap. 's-Gravenhage, SDU uitgeverij (Achtergrondreeks Natuurbeleidsplan nr. 3).

HAVIK, P.W. (1995). Oldambster boerderijen. In: SHBO Jaarverslag 1995, pp. 57–68. Arnhem.

HESLINGA, M.W. (1985). Vier variaties op het thema veenkolonie. In: M.W. HESLINGA E.A., Nederland in kaarten. Verandering van stad en land in vier eeuwen cartografie, pp. 104–107.

INTERNATIONAL PEAT SOCIETY (IPS) Newsletter (1994). No. 2, april 1994.

KEIKES, W.H. (1942). Veenexploitatie in Drenthe met Amsterdamsch regentenkapitaal in de 17^e eeuw. In: Amstelodamum, 39, pp. 11–20.

KEUNING, H.J. (1933, 1989). De Groninger Veenkoloniën; een sociaal-geografische studie. Groningen.

KLERK, A.P. DE (1991). Een 'vreemde' kijk op het Nederlandse landschap. Over de internationale betekenis van het Nederlandse cultuurlandschap. In: Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies, pp. 105–122.

KNIPHORST, C.L. (1872). Geschiedkundig overzicht van de verveeningen in Drenthe. Assen.

LAPPALAINEN, E. (RED.). (1996). Global Peat Resources. Jyskä.

LEENDERS, K.A.H.W. (1987). De diffusie van een techniek. De vergraving van het veen in de Nederlanden 1150–1950. In: Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies, pp. 197–216.

LEENDERS, K.A.H.W. (1995). Bespreking van: M.A.W.

- GERDING, Vier eeuwen turfwinning. De verenigingen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950. A.A.G. Bijdragen 35. Wageningen 1995. In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 13, pp. 114–116.
- MAYHEW, A. (1973). *Rural Settlement and Farming in Germany*. London.
- NOTA LANDSCHAP; regeringsbeslissing Visie landschap (1992). 's-Gravenhage, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.
- RACKHAM, H. (1952). *Pliny: Natural History, with an english translation in ten volumes. Volume IV*. London.
- SCHAIK, P. VAN (1969 en 1971). De economische betekenis van de turfwinning in Nederland. Een historische verkenning. In: *Economisch- en Sociaalhistorisch Jaarboek*, 32, pp. 141–205 en 33 pp. 186–235.
- SPERING, F. (1981). *Agrarlandschaft und Agrarformationen im deutsch-niederländischen Grenzgebiet des Emslandes und der Provinzen Drenthe/Overijssel*. Göttinger Geographische Abhandlungen, Heft 76. Göttingen.
- STANNERS, D. EN P. BOURDEAU (RED.) (1995). *Europe's Environment. The Dobris Assessment*. Copenhagen.
- STOL, T. (1986, 1995). Het turfwinninglandschap. In: S. BARENDSE E.A. (RED.). *Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering*, pp. 47–56.
- STOL, T. (1992). De veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei, 1546–1653. Zutphen.
- STOL, T. (1993). The Northern Netherlands: Centre and Periphery within the European Core. In: H.-J. NITZ (RED.). *The Early Modern World System in Geographical Perspective*. *Erdkundliches Wissen*, Heft 110, pp. 84–92.
- STOL, T. (1996). Veenhuizen: de ontwikkeling van het landschap tot het begin van de 19^e eeuw. In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 14, pp. 24–35.
- TOP, H.J. (1893). *Geschiedenis der Groninger Veenkoloniën*. Veendam.
- VAN DALE (1898). *Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal*.
- VEELEN, R.J.M. (z.j.). *Verkenningen aangaande het begrip veenkolonie*. Scriptie sociale geografie, Vrije Universiteit. Amsterdam.
- VEN, G.P. VAN DE (1993). *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland*. Utrecht.
- VERVLOET, J.A.J. (1984). *Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen*. Reeks Landschapsstudies 4. Wageningen.
- VISSCHER, J. (1940). *Emmen en Zuidoost Drenthe. Een geografische monografie*. Utrecht.
- WALLERSTEIN, I. (1983). *Mercantilisme en de consolidatie van de Europese wereld-economie 1600–1750, het moderne wereld-systeem 2*. Weesp.
- WCED – World Commission on Environment and Development (1987). *Our Common Future*. Oxford.
- WNT – Woordenboek der Nederlandsche Taal (1851–1993). 's-Gravenhage, SDU Uitgeverij.
- ZEEUW, J.W. DE (1978). *Peat and the Dutch Golden Age. The historical meaning of energy-attainability*. A.A.G. Bijdragen 21, pp. 3–31.